

Van kwetsbaarheid naar agency: een ethisch perspectief op etnografisch onderzoek naar mensen zonder papieren

Thomas Swerts*¹

Samenvatting

Irreguliere migratie maakt in toenemende mate het voorwerp van kwalitatief sociologisch onderzoek uit. De kwetsbaarheid van ongedocumenteerden wordt vaak door deze studies in de verf gezet. De studie van kwetsbaarheid gaat hand in hand met een ethische benadering die onderzoekers aanspoort om mensen zonder papieren geen schade te berokkenen door hun deelname aan wetenschappelijk onderzoek. In deze bijdrage argumenteer ik daarentegen dat het handelingsvermogen ('agency') van ongedocumenteerden centraal moet komen te staan binnen een ethisch perspectief naar kwalitatieve studies over irreguliere migratie. Een dergelijk perspectief vraagt extra aandacht voor maatregelen die de machtsongelijkheid tussen de onderzoeker en de ongedocumenteerde gemeenschap kunnen (her)onderhandelen. Ik pleit dan ook voor het belang van een actieve gemeenschapsparticipatie, een verhoogde gevoeligheid rond de representatie van levensverhalen en de noodzaak van publieke interventies. Deze aspecten worden geïllustreerd door mijn veldwerkervaringen opgedaan in het kader van een vergelijkende etnografische studie van activisten zonder papieren in de Verenigde Staten en België.

Trefwoorden

Etnografisch onderzoek, ethiek, irreguliere migratie, publieke interventie

Inleiding

De verhalen van ontbering, uitbuiting en exclusie van mensen zonder papieren zijn in de afgelopen decennia alsnar meer aan de oppervlakte gekomen. Journalisten rapporteren over de verhalen van afgewezen asielzoekers en families die worden geschei-

* Thomas.Swerts@uantwerpen.be

¹ Postdoctoraal onderzoeker, Onderzoekscentrum Ongelijkheid, Armoede en Sociale Uitsluiting en de Stad (OASeS), Departement Sociologie, Universiteit Antwerpen

den door deportatie. Sociale wetenschappers beschrijven de verhalen van irreguliere arbeiders in de stedelijke informele economie en de educatieve uitdagingen waarmee kinderen zonder begeleiding geconfronteerd worden. En niet in het minst delen ongedocumenteerden zelf hun verhalen in het openbaar om hun 'recht op rechten' op te eisen (Swerts, 2015). Deze verhalen roepen een breed scala aan reacties op, variërend van oproepen tot regularisatie en het democratiseren van grenzen en ontvoogding tot pleidooien voor een *zero tolerance*-beleid, de sluiting van buitengrenzen en de inperking van burgerschap. Op hetzelfde moment prikkelen ze de interesse van het bredere publiek omdat ze een verborgen sociale realiteit representeren die zelden belicht wordt. Het is daarom niet verbazend dat de verhalen van ongedocumenteerden in toenemende mate sociologische belangstelling opwekken. In de afgelopen jaren zijn er tal van kwalitatieve studies verschenen over de maatschappelijke, culturele, economische, psychologische en politieke gevolgen van irreguliere immigratie (Donato & Armenta, 2011). Hoewel de academische drang om 'ongedocumenteerden te documenteren' vanuit een kwalitatief oogpunt moet worden toegejuicht, is het opmerkelijk dat de ethische uitdagingen die een dergelijke onderneming impliceren relatief onuitgesproken blijven.

Het '*do no harm*'-principe wordt doorgaans als de ethische standaard beschouwd in kwalitatief onderzoek naar 'kwetsbare' groepen (Clements *et al.*, 1999). 'Kwetsbare' onderzoekspopulaties worden door Clements en collega's (1999, p. 104) gedefinieerd als mensen die worden gestigmatiseerd, over een lage sociale status beschikken, weinig macht of controle over hun leven hebben en onder schadelijke juridische, sociale of institutionele omstandigheden leven.

Düvell, Triandafyllidou en Vollmer (2010) vertaalden dit principe naar studies van irreguliere migratie, in het bijzonder door te stellen dat de kwetsbaarheid van ongedocumenteerden het middelpunt van een ethisch perspectief moet uitmaken. Om deze kwetsbaarheid in rekening te brengen, moeten onderzoekers voorzorgsmaatregelen nemen die toelaten om de mogelijke risico's verbonden aan deelname aan onderzoek (zoals het zondebokfenomeen, afwijzing door de eigen gemeenschap of vanwege handhavingsacties) te minimaliseren (Düvell, Triandafyllidou & Vollmer, 2010, p. 229). Naast deze thematische gevoeligheden vragen zij aandacht voor culturele gevoeligheden bij het verkrijgen van toegang tot de onderzochte gemeenschap of bij het peilen naar de wettelijke status van respondenten.

Irreguliere migratie bestuderen impliceert inderdaad dat onderzoekers vaak in aanraking komen met gevoelige onderwerpen zoals mensensmokkel, politieke weerstand, uitbuiting op de werkplaats, fysiek geweld en allerlei vormen van misbruik. Vanuit dit standpunt ga ik dan ook akkoord met het feit dat er dringend nood is aan de ontwikkeling van een passend en expliciet ethisch perspectief in sociologisch onderzoek. Het overmatig benadrukken van kwetsbaarheid vervalt echter snel in slachtofferschap, waardoor het vermogen van ongedocumenteerden om te denken en te handelen als morele subjecten miskend wordt. Dit wordt maar al te vaak aangewend als voorwendsel voor onderzoekers om de participatie van mensen zonder papieren in het onderzoeksproces te beperken.

Naar mijn mening is het constructiever om kwetsbaarheid te herdefiniëren als een kenmerk van de sociale context, eerder dan ze als een inherente eigenschap aan een groep respondenten toe te schrijven. In deze bijdrage benadruk ik daarom dat het belangrijk is om de *agency* van mensen zonder papieren te erkennen (zie ook Black, 2003, p. 41; MacKenzie & McDowell, 2007). Op deze manier treed ik de recente kritiek op het kwetsbaarheidsbegrip van Lahman, Mendoza, Rodriguez en Schwartz (2011) bij, die beweren dat ongedocumenteerde respondenten “capabel, competent, maar tegelijkertijd kwetsbaar” zijn. Deze visie benadrukt het handelingsvermogen van mensen die zich als gevolg van hun wettelijke status in een relatief kwetsbare positie bevinden, maar negeert tegelijkertijd de beperkingen die op hen geplaatst worden niet.

De overstap van slachtofferschap naar *agency* die ik in dit artikel bepleit, vereist dat de machtsrelatie tussen de onderzoeker en zijn/haar participanten wordt herdacht. De term ‘machtsrelatie’ duidt hier op het feit dat sociologisch onderzoek niet enkel op papier bestaat, maar dat het ook sociale relaties in het leven roept tussen onderzoekers en de onderzochte gemeenschappen, inclusief de wederzijdse verwachtingen omtrent participatie, reciprociteit en integriteit die daarmee gepaard gaan (Riley, Sims-Schouten & Cahill, 2003). Bovendien zijn deze relaties ongelijk gestructureerd in de zin dat er een machtsonevenwicht is in het voordeel van de - vaak meer geprivilegieerde - onderzoekers. Hoewel de doorleefde ervaringen van ongedocumenteerden de ruwe data bieden voor studies over irreguliere migratie, is de vertaling hiervan naar sociologische kennis immers exclusief het domein van de wetenschapper. In wat volgt leg ik uit hoe verschillende fasen van het onderzoeksproces gedemocratiseerd kunnen worden door het maximaliseren van gemeenschapsparticipatie, het omarmen van een rol als bondgenoot door de onderzoeker, het openstaan voor noden vanuit de gemeenschap en het publiek ontkrachten van criminaliserend discours. Reflexiviteit (Etherington, 2007) werkt hier doorheen als de *conditio sine qua non* voor een ethische onderbouwing van kwalitatief onderzoek naar irreguliere migratie.

Deze bijdrage spitst zich toe op één kwalitatieve onderzoeksmethode, met name de etnografie. Etnografie vindt haar oorsprong in de vroege Chicago School, waar veldwerk toeliet om via het observeren van *face to face*-interacties en praktijken ontluikende stedelijke dynamieken, zoals migratie en ruimtelijke differentiatie, te vatten (Deegan, 2001). Kenmerkend voor deze methode is de participerende observatie waarvan onderzoekers gebruik maken, de inductieve manier waarop zij theorie opbouwen en de rijkdom aan data die kan vergaard worden over een bepaalde setting. Etnografisch onderzoek laat toe om subjecten en hun handelingen te begrijpen door de sociale wereld waarin ze zich bevinden van binnenuit in detail te schetsen. Etnografisch onderzoek biedt daarom strategische mogelijkheden voor onderzoekers om toegang te krijgen tot gemarginaliseerde bevolkingsgroepen (bv. Duneier, 1999; Wacquant, 2004). Door haar focus op het genereren van een diep begrip van doorgaans weinig geëxploreerde leefwerelden, is etnografie uitermate geschikt om inzicht te krijgen in gemeenschappen van mensen die relatief ‘onzichtbaar’ zijn of een precair verblijfsstatuut hebben. Hoewel de meeste ethische dilemma’s en strategieën in deze paper vooral van toepas-

sing zijn op etnografie als onderzoeksmethode, zijn ze echter ook potentieel relevant voor andere vormen van kwalitatief onderzoek.

In de rest van dit artikel illustreer ik aan de hand van mijn eigen etnografische onderzoekservaringen met activisten zonder papieren in Chicago en Brussel (Swerts, 2014) welke interventies in verschillende stadia van het onderzoeksproces gedaan kunnen worden. Eerst bespreek ik ethische en methodologische strategieën voor onderzoekers om toegang te verkrijgen tot het veld. Vervolgens leg ik uit welke ethische dilemma's opduiken bij dataverzameling. Tot slot richt ik mijn aandacht op gevoeligheden die bestaan inzake de representatie van de verhalen van ongedocumenteerden.

Van buitenstaander tot 'binnenstaander': het belang van een actieve rol als onderzoeker

Etnografisch onderzoek naar gesloten gemeenschappen zoals ongedocumenteerden zet de uitdagingen gerelateerd aan de *insider/outsider*-dynamiek extra in de verf. De positionering van de etnografische onderzoeker als *insider/outsider* kan gezien worden als een proces van voortdurende onderhandeling dat plaatsvindt in interactie. In plaats van de '*insider*' versus de '*outsider*' als een tweedeling te zien, is het meer constructief om deze dynamiek te conceptualiseren als een continuüm. Zoals Labareche (2003, p. 102) stelt, is *insider*-status "een gevolg van het biografische profiel, de politieke activiteiten, de onderzoeksagenda en de relatie met de gemeenschap die bestudeerd wordt van de persoon". Onderzoekers die worden gezien als *insiders* hebben het voordeel dat ze makkelijker vertrouwd worden met en sneller toegang kunnen krijgen tot de gemeenschap (Birman, 2006). Daarentegen laten *outsiders* zich minder snel leiden door vooroordelen en kunnen ze vaker 'naïeve vragen' stellen dan '*insiders*' (Merton, 1972). Wanneer onderzoekers als buitenstaanders gezien worden, kan benadering vanwege de onderzoeker op wantrouwen onthaald worden binnen de gemeenschap en uiteindelijk tot weigering van deelname aan het onderzoek leiden (Armitage, 2008; Dahinden & Efonyi-Mader, 2009). Elk van deze posities gaat gepaard met verschillende verwachtingen vanuit de onderzochte gemeenschap over de rol die onderzoekers kunnen en moeten spelen.

Etnografen zijn altijd "meervoudige in- en outsiders" (Deutsch, 1981). Tijdens mijn participerende observatie probeerde ik om steeds in gedachten te houden waar ik gesitueerd kon worden op verschillende breuklijnen zoals wettelijke status, nationaliteit, cultureel lidmaatschap, ras, etniciteit, klasse en scholing. De relatieve sociale positie op elk van deze breuklijnen beïnvloedde hoe ik door respondenten gepercipieerd werd. Ik probeerde actief om bepaalde kenmerken "uit te spelen" om makkelijker contact te leggen met ongedocumenteerden. Gezien de precare wettelijke status van mensen zonder papieren is het opbouwen van een solide vertrouwensrelatie van essentieel belang (Armitage, 2008, p. 163). Toekijken langs de zijlijn is zowel op ethisch als op

methodologisch vlak onmogelijk. In het algemeen bleek een langere tijd investeren in het veld een productieve strategie te zijn om toegang te krijgen (Cornelius, 1982). Het opbouwen van een goede verstandhouding met activisten zonder papieren was een uitdagende en moeilijke taak die bestond uit zware onderhandelingen, het herhaaldelijk in vraag gesteld worden van mijn intenties en tal van ‘testen’ door de gemeenschap. Omdat mijn etnografisch veldwerk plaatsvond langs beide kanten van de Atlantische Oceaan, moest ik mijn status als binnen- en buitenstaander in verschillende sociale omgevingen onderhandelen. Het uitzetten van de theoretische caseselectie en de comparatieve logica die dit onderzoek informeerde (Swerts, 2014) gaan verder dan de opzet van dit artikel. Daarom volstaat het hier om het belang van de positionering van de onderzoeker binnen elke sociale context te onderstrepen.

Als migrant onder migranten: participerende observatie in Chicago

In Chicago werd ik in het begin zonder twijfel gezien als buitenstaander. Ik had een van de informele leiders van de politieke zelforganisatie Immigrant Youth Justice League (IYJL) over mijn onderzoek aangesproken op een politiek evenement. Hij zei me dat hun bijeenkomsten *safe spaces* waren en dat mensen alleen op individuele basis aan het onderzoek zouden kunnen deelnemen. Op de volgende vergadering zou hij het onderwerp opwerpen en dan zou er gestemd worden of ik al dan niet toegang tot de organisatie zou krijgen. Dus stelde ik me tijdens de volgende vergadering voor aan de aanwezigen. De niet-emotionele versie van mijn zelfpresentatie als onderzoeker werd echter onmiddellijk afgewezen. Mensen stelden mijn intenties in vraag en wilden weten waarom ik dit onderzoek deed. Dit was de eerste keer dat ik het verhaal vertelde over hoe ik een kerkbezetting door hongerstakingers in België had bijgewoond. Ik legde uit hoe deze ervaring me het besef had bijgebracht van het belang van de strijd voor immigrantenrechten. Hier en bij tal van gelegenheden later ontdekte ik dat een kwetsbare opstelling van mezelf (Etherington, 2007) door het delen van persoonlijke ervaringen met betrekking tot mijn achtergrond en migratiegeschiedenis naar de Verenigde Staten leidde tot meer vertrouwen. Aangezien de bekendmaking van iemands persoonlijke verhaal een integraal onderdeel uitmaakte van de activiteiten van IYJL (Swerts, 2015), slaagde ik er zo in om een ‘binnenstaander’ te worden. De stemming over mijn onderzoek zou uiteindelijk nooit plaatsvinden. In plaats daarvan bleef ik gewoon naar vergaderingen en acties komen en leerde ik mensen langzamerhand beter kennen. Vanaf het moment dat ik als een ‘ally’ werd beschouwd, werd ik eerder op mijn acties dan op mijn woorden beoordeeld. De term ‘bondgenoot’ had betrekking op burgers of mensen met een wettelijke status die de beweging steunden. Bondgenoten zoals ikzelf werden geregeld uitgenodigd om onze “privileges te checken” en als stelregel werden zij gedwongen een faciliterende rol aan te nemen. Als ‘Europeaan’ vond ik het makkelijker om ‘naïeve’ vragen te stellen over de specificiteit van de Amerikaanse politieke context. Door het feit dat ik van in het begin duidelijk had gemaakt een onderzoeker te zijn, leken IYJL-leden minder van mij te verwachten dan van andere bondgenoten.

Toch voelde ik druk om mijn betrokkenheid bij de beweging en de organisatie te ‘bewijzen’ bij tal van gelegenheden.

In een vroeg stadium van mijn veldwerk werd ik geconfronteerd met vragen over wat ik de IYJL zou kunnen ‘teruggeven’ in ruil voor mijn toegang (Swartz, 2011). In Chicago waren er meldingen geweest van slechte ervaringen met journalisten en onderzoekers die vertrouwelijkheid niet gerespecteerd hadden of persoonlijke verhalen misleidend hadden weergegeven. Ik werd ook zelf snel geconfronteerd met de agressieve houding waarmee sociale wetenschappers interviews eisten van IYJL-leden. Ook was ik er getuige van hoe journalisten actief op zoek gingen naar ‘horrorverhalen’ van families die uit elkaar gerukt werden. In deze context vroegen ze mij om een blogpost te schrijven over goede praktijken met betrekking tot het doen van onderzoek over en met ongedocumenteerden. Bovendien werd me gevraagd om deel te nemen aan een beurs over hoger onderwijs voor jongeren zonder papieren. Terwijl deze vraag minder belangrijk was in het licht van mijn eigen onderzoek, leidde ik toch een workshop over hoe men zich kandidaat moest stellen voor hoger onderwijs. Mensen met de auto vervoeren was een andere bezigheid waarvoor ik me vaak aanbood, omdat ik een rijbewijs had en omdat arrestaties van ongedocumenteerden achter het stuur schering en inslag waren in Chicago. Ik hielp ook bij het bouwen van het podium waar de ‘*Coming Out of the Shadows*’-rally’s van de IYJL in 2011 en 2012 plaatsvonden. Ik stond geregeld naast andere activisten met mijn “Undocumented, Unafraid” t-shirt op persconferenties. Ik maakte affiches en verspreidde flyers. Ik probeerde eigenlijk te doen wat verwacht werd van andere bondgenoten in de organisatie. Een IYJL-lid vertelde me vele maanden later dat ze me pas begon te vertrouwen op het moment dat ik zei dat ik bereid was een arrestatie te riskeren tijdens een actie van burgerlijke ongehoorzaamheid. Dit moment vond ruim een half jaar na het begin van mijn veldwerk plaats.

Het thuisnadeel: participerende observatie in Brussel

In Brussel had ik het als Vlaming moeilijker om me een strategische rol als buitenstaander aan te meten. Hoewel er een duidelijke afstand merkbaar was tussen de *sans-papiers* en mezelf, werd toch aangenomen dat ik de situatie in België van binnenuit kende. Om dit tegen te gaan, benadrukte ik bewust het feit dat ik in de afgelopen vier jaren als migrant in de Verenigde Staten verbleven had. Contact leggen bleek even uitdagend als in Chicago. Nadat mijn e-mails en telefoontjes onbeantwoord waren gebleven, woonde ik een bijeenkomst van het Collectif Sans-Papiers Belgique (CSPB) bij. Een van de maatschappelijk werkers die ik vooraf had geïnterviewd, raadde me aan om erheen te gaan en een kijkje te nemen. Een hele tijd voor de feitelijke start van de vergadering benaderde ik iemand die een informele leider leek te zijn. Ik stelde mezelf voor als onderzoeker en ik verwees naar mijn eerdere betrokkenheid bij de beweging van jongeren zonder papieren in de VS om vertrouwen te winnen. De leider was enthousiast en vertelde me dat ik de vergadering kon bijwonen. Als enige blanke persoon in de kamer viel ik erg op in het gezelschap. Bij aanvang van de vergadering

introduceerde hij mijn onderzoek als iets dat “bruikbaar kon zijn voor de organisatie”. Onmiddellijk daarna begonnen mensen vragen te stellen. De belangrijkste vraag die keer op keer herhaald werd was: “Wat zijn de *revendications* (claims) van jouw onderzoek?”, verwijzend naar de eisen die ik zou stellen aan de overheid. Ik probeerde uit te leggen dat het doel van mijn studie niet was om politieke eisen te stellen, maar eerder om de dynamiek van de *sans-papiers*-beweging in België beter te begrijpen. Dit antwoord werd echter niet geaccepteerd en hun vragen werden steeds specifieker tot iemand vroeg: “Maar zou je de regularisatie van mensen zonder papieren steunen?”. Ik antwoordde dat ik dit persoonlijk wel zou ondersteunen. Ik geloof dat ‘politiek kleur bekennen’ dan ook een eerste en noodzakelijke stap was op weg naar het winnen van vertrouwen binnen het CSPB.

Het opbouwen van een band met mensen zonder papieren in Brussel was veel moeilijker dan in Chicago. Hoewel een deel van de kennis die ik had over de gevoeligheden rond (het gebrek aan) wettelijke status nog steeds relevant waren, bleken vele zaken niet meer van toepassing te zijn in de Belgische context. In Chicago was de culturele ‘afstand’ tussen de onderzoekspopulatie en mijzelf minder groot, omdat de meeste jongeren een hoog opleidingsniveau hadden, perfect Engels praatten en het leeftijdsverschil klein was. In Brussel had het grootste deel van de respondenten een laag opleidingsniveau, sprak niet iedereen zo goed Frans en waren de meeste respondenten ouder dan ik. Terwijl de jongeren zonder papieren in Chicago structureel geïncorporeerd waren in maatschappelijke instellingen zoals universiteiten, scholen, buurtorganisaties en kerken, leefden de ongedocumenteerden in Brussel in de marge van de samenleving. Sommige respondenten woonden in kraakpanden of waren dakloos. Hun jobsituatie was vaak onzeker en velen hadden het erg moeilijk om de eindjes aan elkaar te knopen. Omdat dit soort precaire ervaringen minder vertrouwd was voor mij, bemoeilijkte dit initieel de opbouw van een vertrouwensband.

Dit was nog meer het geval omdat er geen kant en klare rol als ‘bondgenoot’ van de organisatie bestond binnen de institutionele opzet van CSPB. De *soutiens* van CSPB waren naast activisten uit de krakersbeweging overwegend sociale werkers. Daarom voelde ik dat de *sans-papiers* bepaalde verwachtingen van mij hadden inzake het verstrekken van hulp of ondersteuning aan de organisatie die de rol die ik wilde aannemen overschreden. Zo werd er vaak mijn kant op gekeken wanneer vraagstukken over externe communicatie op tafel lagen. Ook werd ik midden in de winter geconfronteerd met de vraag van een dakloze respondent of hij geld van me kon lenen. Hoewel ik vooraf gezegd had dit nooit te zullen doen, waren de omstandigheden zodanig dat ik mij ethisch verplicht voelde om in te grijpen. Ik probeerde wel meer afstand te nemen van de sociale werkers door mij een aantal gewoontes van de *sans-papiers* eigen te maken. Hoewel ik niet rookte, ging ik bijvoorbeeld stevast mee buiten bij de rokers op de stoep voor het lokaal staan, omdat mensen tijdens deze tussenmomenten meer de neiging hadden om te praten over hun persoonlijke problemen dan tijdens de vergaderingen. Omdat ik een bekend gezicht werd tijdens de wekelijkse bijeenkomsten, begonnen de activisten bij CSPB zich stilaan meer comfortabel te voelen met mij in hun buurt, in die mate dat sommige buitenstaanders zelfs begonnen te veronderstel-

len dat ik een ongedocumenteerde uit Oost-Europa was. Naarmate ik de transitie van buiten- naar binnenstaander doormaakte, kwam ik ook meer vragen rond interventie tegen. Een goed voorbeeld is een vraag die gesteld werd tijdens de organisatie van de Europese mars van mensen zonder papieren in 2012. Verschillende CSPB-leden waren op dat moment al meer dan een maand bezig aan een voettocht doorheen Europa. De afsluitende actie zou plaatsvinden in Straatsburg en een delegatie uit België zou hen verwelkomen en oppikken. Omdat de *sans-papiers* vanzelfsprekend geen rijbewijs hadden, waren ze op zoek naar een chauffeur die de bestelwagen kon besturen. Ik bood aan deze taak op mij te nemen. De ethische afweging die ik hier maakte was dat door mijn interventie de risico's verlaagd in plaats van verhoogd werden.

Confidentialiteit en gemeenschapsparticipatie

Wanneer mensen zonder papieren benaderd worden voor deelname aan onderzoek, dient bepaald te worden welke mogelijkheden er bestaan om ze actief te betrekken bij het onderzoeksproces. Zoals Dona (2007, p. 212) stelt, omvat 'participatie' een continuüm van betekenissen waarbinnen respondenten benaderd kunnen worden als objecten (weinig controle over het onderzoeksproces), subjecten (gevraagd om vragen ontwikkeld door anderen te beantwoorden), sociale actoren (mogelijkheid om het onderzoeksproces te informeren), of deelnemers en co-onderzoekers (actief betrokken, geïnformeerd, geraadpleegd en gehoord in het wetenschappelijke productieproces). Ik argumenteer dat het belangrijk, zo niet ethisch noodzakelijk is om de participatie van ongedocumenteerden in kwalitatief onderzoek te maximaliseren. Vandaar is het van belang open en communicatief te zijn over de bedoeling van het onderzoek vanaf het begin, regelmatig te *debriefen* rond het verzamelen van gegevens, flexibiliteit te behouden inzake de wijze waarop gegevens verzameld worden en te overleggen met de gemeenschap over het onderzoeksproces (Lahman *et al.*, 2011, p. 317).

De rechten van ongedocumenteerde respondenten rond geïnformeerde toestemming en vertrouwelijkheid respecteren is even belangrijk om het ethisch karakter van de dataverzameling te bewaken. Geïnformeerde toestemming kan gezien worden als een kans om gemeenschappen te onderwijzen en onethische praktijken te voorkomen (Birman, 2005, p. 165). Wat te allen tijde moet vermeden worden is het gebruik van druk of dwang jegens migranten zonder papieren die zich niet comfortabel voelen om hun verhalen te delen. Zonder papieren leven kan chronische stress en angst veroorzaken (Düvell *et al.*, 2009, p. 232).

Deelnemen aan kwalitatief onderzoek eist van respondenten vaak om emotioneel pijnlijke of traumatische ervaringen te herbeleven (Thomas & Bynford, 2003, p. 1401). Procedures voor het verlenen van toestemming moeten zorgvuldig ontworpen worden om het veroorzaken van emotionele stress voor ongedocumenteerden te vermijden. Zo vroeg ik niet om schriftelijke toestemming, omdat het creëren van een dergelijke *paper trail* enerzijds risico's voor de ongedocumenteerde deelnemers met zich kon brengen en officieel uitzijnde documenten anderzijds negatieve connotaties konden

opwekken (Thomas & Byford, 2003, p. 1401). Toch gaf ik respondenten altijd een document mee met de contactgegevens van de ethische commissie en benadrukte ik steevast hun recht om me te rapporteren voor onethisch gedrag.

De jongeren zonder papieren die ik bestudeerde in Chicago waren bijna allemaal hoogopgeleid. Daarnaast hadden veel van hen een opleiding in de sociale wetenschappen genoten. Dit betekende enerzijds dat ze op de hoogte waren van wat hun participatie zou inhouden en anderzijds dat ik deze jongeren relatief makkelijk actief kon betrekken bij het onderzoeksproces. Ik merkte vooral op dat de jongeren ervoor probeerden te zorgen dat mijn interpretatie van de situatie overeenstemde met hun eigen theorieën. Aangezien de data uiterst gevoelig waren, deed ik bijzondere inspanningen om zo open en communicatief mogelijk te zijn. Vele malen tijdens mijn veldwerk gaf ik mensen updates over waar ik mee bezig was en welke theoretische pistes ik aan het verkennen was. Bij het afnemen van interviews gaf ik mensen de kans om de volledige transcriptie van het interview op te vragen voor het geval dat ze dingen zouden willen weglaten of verduidelijken. Hoewel dit belangrijk was om een gevoel van vertrouwelijkheid te garanderen, maakte niemand in de praktijk gebruik van deze optie. De maatregelen die de ethische commissie eiste om de anonimiteit te waarborgen, werden echter soms wel gezien als een ontkenning van hun expertise. Terwijl het grootste deel van de jongeren zonder papieren bij IYJL open was over zijn status, konden respondenten immers niet met naam aangehaald worden als ‘experts’ omwille van deze voorschriften.

Voicing: de representatie van levensverhalen

Het verzamelen, reconstrueren en representeren van de levensverhalen van mensen zonder papieren vereist een specifieke ethische gevoeligheid van kwalitatieve onderzoekers. Anders gezegd: onderzoekers hebben een ethische “verantwoordelijkheid ten aanzien van het verhaal” (Pittaway, Bartolomei & Hugman, 2010, p. 231). Onderzoekers die werken met ‘kwetsbare’ groepen hebben nogal de neiging om hun werk af te schilderen als een manier om mensen zonder papieren “een stem geven” (bv. Düvell *et al.*, 2009, p. 235). Deze bewering is echter problematisch, omdat we ons van de illusie moeten ontdoen dat ongedocumenteerden geen eigen stem hebben. Respondenten zonder papieren die benaderd worden via organisaties hebben inderdaad al vaak hun stem gevonden. In plaats van ‘in naam van’ mensen zonder papieren te spreken, moeten onderzoekers meer aandacht besteden aan wat ongedocumenteerden zeggen, hoe ze het zeggen, wat de omstandigheden zijn waardoor ze al dan niet voor zichzelf kunnen spreken, en hoe wat ze zeggen wordt waargenomen door anderen (bv. Apostolidis, 2012).

De verhalen van mensen zonder papieren kunnen daarom best in hun sociale context bestudeerd worden (Swerts, 2015). Zoals Dahinden en Efonyai (2009, pp. 16-17) aangeven, moet er een onderscheid gemaakt worden tussen de ‘officiële’ en ‘niet-officiële’ versie van levensverhalen. In Chicago hadden jongeren zonder papieren het vervaardi-

gen en delen van levensverhalen als politiek instrument geperfectioneerd. Hoe langer zij betrokken waren bij dit soort van activiteiten, des te meer ik opmerkte dat er een tendens optrad om de ‘bewerkte’ versie van hun verhalen te delen. Tijdens interviews deed ik bijzondere inspanningen om voorbij deze gestandaardiseerde verhalen te gaan. Door te vragen hoe het voelde om verhalen te delen in verschillende sociale contexten, leerde ik hoe emotioneel uitputtend dit kan zijn voor mensen zonder papieren. In Brussel kreeg ik bij afgewezen asielzoekers ook het gevoel dat ze hun verhaal al vele malen hadden moeten delen. Beslissen welke informatie te delen en wat voor zich te houden kan immers zeer belangrijk zijn als sociale praktijk voor asielzoekers. Vandaar dat ik meer gerichte vragen trachtte te stellen op basis van informatie die ik had verzameld over de persoon tijdens de participerende observatie. Ik ontdekte dat mensen huiverig waren om interviews te geven, omdat ze het gevoel hadden dat ze geen ‘geschikte’ kandidaten waren en ‘fouten’ zouden maken. Daarom probeerde ik om de interviews zo informeel mogelijk in te kleden.

Niet alleen zijn onderzoekers genoodzaakt om na te denken over de contextualisatie van verhalen, maar ook over de manier waarop het bekendmaken van verhalen reflecteert op de ongedocumenteerde gemeenschap. Het gebruik van labels en categorieën is een uiterst gevoelige kwestie in dit opzicht. Hoewel categorisering onontbeerlijk is voor sociologisch onderzoek, is er een ernstig risico tot objectivering aan verbonden in het geval van ongedocumenteerden (Black, 2003, p. 42). Het gebruik van termen als ‘mensen zonder papieren’, ‘ongedocumenteerden’ en ‘irreguliere migratie’ is daarom de enige ethisch te verantwoorden keuze. Courant gebruikte termen als ‘illegale immigratie’, ‘clandestienen’ of ‘illegale vreemdelingen’ betekenen immers dat onderzoekers intekenen op processen van illegalisatie die een ontmenselijkend en criminaliserend effect hebben op de onderzoekspopulatie (De Genova, 2002). Onderzoekers hebben daarom een ethische plicht om het criminaliserende discours te ontcrachten. Zo intervenieerde ik telkens wanneer onderzoekers in mijn nabije omgeving of op conferenties het woord ‘illegaal’ gebruikten, schreef ik opiniestukken over het gebruik van de term in de media en participeerde ik op vraag van IYJL in een expertenpanel over mediavoorstellingen van ongedocumenteerden.

Conclusie: de ethische noodzaak van publieke interventie

Dit artikel stelt dat bestaande ethische perspectieven rond kwalitatief onderzoek naar ‘kwetsbare groepen’ die geënt zijn op het *do no harm*-principe (Clements *et al.*, 2010; Düvell *et al.*, 2010) ontoereikend zijn. Vanuit een theoretisch standpunt bekritiseerde ik het gebruik van de kwetsbaarheid van respondenten als uitgangspunt, omdat het onvoldoende garanties biedt om hun participatie in het onderzoeksproces en een faire representatie van hun levensverhalen te kunnen waarborgen. Hiertegenover bouwde ik verder op het recente werk van auteurs die het kwetsbaarheidsprincipe in vraag stellen (Black, 2003; Lahman *et al.*, 2011; MacKenzie & McDowell, 2007) door een ethisch perspectief aan te nemen dat het handelingsvermogen van ongedocumenteerden centraal

stelt. Om dit handelingsvermogen te respecteren, argumenteerde ik dat de ongelijke machtsrelatie tussen de onderzoeker en de onderzochte gemeenschap heronderhandeld dient te worden (Etherington, 2007; Riley, Sims-Schouten & Cahill, 2003). In die zin kunnen we spreken van een relationeel perspectief dat zelfreflexiviteit, transparantie en ethische interventies vereist vanwege de onderzoeker.

Ik lichtte dit perspectief toe aan de hand van de case van etnografisch onderzoek naar mensen zonder papieren. Ondanks het feit dat de activisten zonder papieren waarvan sprake ontegensprekelijk beter vertegenwoordigd en georganiseerd zijn dan vele anderen binnen de ongedocumenteerde gemeenschap, kunnen de inzichten van deze case studie ook ruimer toegepast worden in kwalitatief onderzoek naar 'kwetsbare' groepen als zodanig. Ik omschreef met name de volgende methodologische en ethische interventies in verschillende fases van het onderzoeksproces. Voor het verkrijgen van toegang tot 'kwetsbare' gemeenschappen benadrukte ik het belang van het opbouwen van een vertrouwensband, het bewust positioneren van de onderzoeker op het binnen-buitenstaandercontinuüm, de bereidheid om een rol als 'bondgenoot' op te nemen, inspanningen om 'terug te geven' aan de gemeenschap en een transparante houding over eigen achtergrond en motivatie. Wat dataverzameling betreft, argumenteerde ik dat participatie vanwege de gemeenschap moet gemaximaliseerd worden, flexibiliteit vanwege de onderzoeker over het soort data dat wordt vergaard cruciaal is, extra aandacht moet worden besteed aan vertrouwelijkheidsprocedures en respondenten de mogelijkheid moeten hebben tot inspraak over het gebruik van de data. Inzake de representatie van verzamelde levensverhalen van 'kwetsbare' respondenten pleitte ik er tevens voor om verhalen kritisch te benaderen door ze via triangulatie te bestuderen in hun sociale context en risico's op criminalisering en objectivering te vermijden door aandacht te besteden aan concepten en terminologie.

Aangezien irreguliere migratie een centrale plaats heeft ingenomen op de politieke agenda van veel westerse natiestaten, moeten we ten slotte uiterst reflexief zijn over de beleidsimplicaties van sociologisch onderzoek in dit veld. Meer in het bijzonder moeten kwalitatieve onderzoekers ervoor zorgen dat hun bevindingen niet aangewend kunnen worden om mensen zonder papieren te controleren, te deporteren of te onderdrukken. Vandaar dat een reflectie over ruimere politieke implicaties elke stap van het onderzoeksproces moet informeren, te beginnen met de selectie van de onderzoeksfocus. Daarom durf ik ook als basisregel te stellen dat elk onderzoek dat de mogelijke belangen van de ongedocumenteerde gemeenschap kan schaden onethisch is. Omwille van het publieke karakter van het debat rond irreguliere migratie worden onderzoekers vaak geconfronteerd met vragen rond objectiviteit en neutraliteit. Kwalitatieve onderzoekers zijn echter uniek geplaatst om bij te dragen tot een 'publieke sociologie' (zie Burawoy, 2005) die actief intervenueert in dit debat. Door hun geprievilegieerde maatschappelijke positie, de zeldzame inblik op de dagelijkse strijd van ongedocumenteerden en het aura van onafhankelijkheid dat hand in hand gaat met de sociale wetenschappen, zijn kwalitatieve sociologen uniek geplaatst om stelling in te nemen en publieke interventies te doen. Ook al kan een publieke sociologie rond irreguliere migratie *an sich* geen 'stem' geven aan de ongedocumenteerde gemeenschap,

ze kan wel een krachtig instrument zijn om de stem van mensen zonder papieren te versterken, hun claims tot erkenning meer kracht bij zetten en bij te dragen tot een meer rechtvaardig migratiebeleid.

Bibliografie

- Apostolides, P. (2010). *Breaks in the Chain. What Immigrant Workers Can Teach America about Democracy*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Armitage, J. D. (2008). Persona Non Grata: Dilemmas of Being an Outsider Researching Immigration Reform Activism. *Qualitative Research*, 8(2), 155-77.
- Birman, D. (2006). Ethical Issues in Research With Immigrants and Refugees. In J. Trimble & C. Fisher (Eds.), *The Handbook of Ethical Research with Ethnocultural Populations & Communities* (pp. 156-78). Thousand Oaks: Sage.
- Black, R. (2003). Breaking the Convention: Researching the 'Illegal' Migration of Refugees to Europe. *Antipode*, 35(1), 34-54.
- Burawoy, M. (2005). For Public Sociology. *American Sociological Review*, 70(1), 4-28.
- Clements, J., Rapley, M. & Cummins, R. A. (1999). On, to, for, with - Vulnerable People and the Practices of the Research Community. *Behavioural and Cognitive Psychotherapy*, 27(2), 103-15.
- Cornelius, W.A. (1982). Interviewing Undocumented Immigrants: Methodological Reflections Based on Fieldwork in Mexico and the U.S. *International Migration Review*, 16(2), 378-441.
- Dahinden, J. & Efiomayi-Mader, D. (2009). Challenges and Strategies in Empirical Fieldwork with Asylum Seekers and Migrant Sex Workers. In I. Van Limpt & V. Bilger (Eds.), *The Ethics of Migration Research Methodology* (pp. 98-117). Eastbourne: Sussex University Press.
- Deegan, M. (2001). The Chicago School of Ethnography. In P. Atkinson, A. Coffey, S. Delamont, J. Lofland & L. Lofland (Eds.), *Handbook of Ethnography* (pp. 11-26). London: Sage.
- De Genova, N. (2002). Migrant 'Illegality' and Deportability in Everyday Life. *Annual Review of Anthropology*, 31, 419-47.
- Deutsch, C. P. (1981). The Behavioral Scientist: Insider and Outsider. *Journal of Social Issues*, 37, 172-91.
- Dona, G. (2007). The Microphysics of Participation in Refugee Research. *Journal of Refugee Studies*, 20(2), 210-29.
- Donato, K. M. & Armenta, A. (2011). What We Know about Unauthorized Migration. *Annual Review of Sociology*, 37, 529-43.
- Duneier, M. (1999). *Sidewalk*. New York: Farrar Straus & Giroux.
- Düvell, F., Triandafyllidou, A. & Vollmer, B. (2010). Ethical Issues in Irregular Migration Research in Europe. *Population Space Place*, 16(3), 227-39.
- Etherington, K. (2007). Ethical Research in Reflexive Relationships. *Qualitative Inquiry*, 13(7), 599-616.
- Lahman, M. K. E., Mendoza, B. M., Rodriguez, K. L. & Schwartz, J. L. (2011). Undocumented Research Participants: Ethics and Protection in a Time of Fear. *Hispanic Journal of Behavioral Sciences*, 33(3), 304-22.
- MacKenzie, C., McDowell, C. & Pittaway, E. (2007). Beyond 'Do No Harm': The Challenge of Constructing Ethical Relationships in Refugee Research. *Journal of Refugee Studies*, 20(2), 299-319.

- Merton, R.K. (1972). Insiders and Outsiders: A Chapter in the Sociology of Knowledge. *American Journal of Sociology*, 78(1), 9-47.
- Pittaway, E., Bartolomei, L. & Hugman, R. (2010). Stop Stealing Our Stories: The Ethics of Research with Vulnerable Groups. *Journal of Human Rights Practice*, 2(2), 229-51.
- Riley, S., Sims-Schouten, W. & Cahill, S. (2003). Exploring the Dynamics of Subjectivity and Power between Researcher and Researched. *Forum for Qualitative Social Research*, 4(2), 40.
- Swartz, S. (2011). 'Going Deep' and 'Giving Back': Strategies for Exceeding Ethical Expectations when Researching amongst Vulnerable Youth. *Qualitative Research*, 11(1), 47-68.
- Swerts, T. (2014). *Non-citizen Citizenship: A Comparative Ethnography of Undocumented Activism in Chicago and Brussels* (Doctoraat). Chicago: University of Chicago.
- Swerts, T. (2015). Gaining a Voice: Storytelling and Undocumented Youth Activism in Chicago. *Mobilization*, 20(3), 385-402.
- Thomas, S. & Byford, S. (2003). Research with Unaccompanied Children Seeking Asylum. *British Medical Journal*, 327, 1400-2.
- Wacquant, L. (2004). *Body and Soul: Notebooks of an Apprentice Boxer*. Oxford, Oxford University Press.

Abstract

Irregular migration is increasingly the subject of qualitative sociological research. The vulnerability of undocumented migrants is often underscored in these studies. The study of vulnerability goes hand in hand with an ethical approach that encourages researchers to do undocumented migrants no harm due to their participation in scientific research. In this article I argue in contrast that the agency of the undocumented should be placed at the center of an ethical perspective towards qualitative studies on irregular migration. Such a perspective requires special attention to measures that can (re)negotiate the power differential between the researcher and the undocumented community. I therefore argue for the importance of active community participation, increased sensitivity around the representation of life stories and the need for public intervention. These aspects are illustrated by my experiences with fieldwork performed in the context of a comparative ethnographic study of undocumented activists in the United States and Belgium.

Keywords

Ethnographic research, ethics, irregular migration, public intervention